

MAGYARORSZÁG ÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS FELBOMLÁSA (1988–1991)

Békés Csaba*

A kutatások az elmúlt harminc évben egyértelműen megerősítették, hogy a kelet-közép-európai régió demokratikus átalakulása 1989–1990-ben alapvetően a külső, nemzetközi körülmények kedvező alakulásának, s mindenekelőtt a Szovjetunió végzetes meggyengülésének és kűszöbönálló – bár 1989-ben még korántsem látható – összeomlásának volt köszönhető. Vagyis a rendszerváltást valójában a kedvező történelmi helyzet tette lehetővé, noha ezt sokan mindmáig nem hajlandók elfogadni, és a belső, társadalmi erők meghatározó szerepét próbálják hangsúlyozni.

Kevésbé ismert viszont, hogy a régió országai számára a rendszerváltás megtörténte után mégis lehetőség nyílt, hogy a radikális átalakulás folyamatában a nemzetközi mezőben játsszának fontos történelmi szerepet. Az 1990 tavaszára végbement politikai változások idején ugyanis a szovjet érdekszféra integrációs intézményrendszere még teljesen intakt volt, létezett a Varsói Szerződés (VSZ), a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST), emellett a régió hat államából négynek a területén állomásoztak szovjet csapatok. Amíg a szovjet vezetés érthető módon ennek az intézményrendszernek a fenntartásában volt érdekelt a politikai változások után is, a régió országai fokozatosan felismerték, hogy valódi szuverenitásukat csak a fenti integráció felszámolásával érhetik el. A függetlenségért folytatott küzdelemben elsősorban a magyar és a csehszlovák vezetésnek volt kiemelkedő szerepe, akik a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzetű szovjet vezetés végül engedett a nyomásnak. Így kerülhetett sor előbb a VSZ katonai szervezetének felszámolására 1991 március végére, majd a KGST és a VSZ közel egyidejű feloszlására június végén – július elején, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.¹ Mindez azonban egy rendkívül bonyolult, és részleteiben még a szakmai közönség előtt is alig ismert folyamat eredményeként történhetett meg.

Tervek a Varsói Szerződés megreformálására 1988–1989-ben

Hatalomra kerülését követően Gorbacsov nem csupán a kelet-európai szövetségekkel fenntartott új viszony kialakítását ígérte, hanem a VSZ együttműködési mechanizmusának korszerűsítését is kezdettől fogva szorgalmazta. Ennek érdekében már 1985 októberében javasolta egy állandó politikai szerv felállítását, amelynek célja a koordináció javítása lett volna. A szervezet 1991-es

* Békés Csaba, az MTA doktora; egyetemi tanár, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem; kutatóprofesszor, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet; alapító igazgató, *Cold War History Research Center*.

¹ Az átmenet magyar külpolitikájáról lásd: Dunay Pál (2004): Az átmenet magyar külpolitikája. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 221–240.; Gazdag Ferenc (2004): Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig. In: Gazdag–Kiss J., i.m. 195–220.; Kiss J. László (2004): A kádárizmustól az EU-tagságig: A magyar külpolitika metamorfózisa. In: In: Gazdag–Kiss J., i.m. 45–78.

megszűnéséig azonban semmiféle lényegi változás nem történt a VSZ felépítésében. A partneri viszonyt hangoztató új szovjet politika hatására végbement *spontán demokratizálódás* eredményeként ugyanis – a hagyományosan különutas románokon kívül – a többi tagállam is egyre inkább érvényesíteni igyekezett saját érdekeit.

A VSZ reformjával kapcsolatos érdemi vitákat az 1988 júliusában beterjesztett radikális román javaslat indította el, amely a Politikai Tanácskozó Testület (PTT) megszüntetésének indítványozásával lényegében azt az igényt fogalmazta meg, hogy a szervezetet kizárólag katonai szövetséggé alakítsák át. A VSZ PTT 1988. júliusi varsói ülésén az átalakítással kapcsolatos kérdések tanulmányozására és egyeztetésére szakértői bizottságot hoztak létre, amelynek munkája nyomán a magyar vezetés 1989 márciusára alakította ki álláspontját.²

Ekkorra azonban az országban időközben bekövetkezett belpolitikai változások révén a szövetségi rendszerhez való viszony kérdése kikerült a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kizárólagos kompetenciájának köréből. Magyarországon 1989 tavaszán már *de facto* többpártrendszer volt, sőt a januárban elfogadott egyesülési törvény alapján az egyre szaporodó ellenzéki pártok már jogilag is legálisan működhetnek. A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) az év elején felvetette, hogy Magyarország igényeljen különleges státuszt a Varsói Szerződésben, és a „francia modell” alapján a szervezet katonai együttműködésében ne vegyen részt. Az 1956-os forradalom hagyománya – legalábbis a politikai retorika szintjén – szinte valamennyi ellenzéki szervezetnek fontos hivatkozási alapul szolgált. Emellett az 1956. november 1-jén kinyilvánított, és három napig érvényben levő semlegesség ténye egy ideig számos párt kialakulóban lévő külpolitikai programját befolyásolta. Sőt, a politikai átmenet során a külpolitikai orientációt érintő egyetlen *közös* deklaráció, amelyet valamennyi ellenzéki szervezet elfogadott, az 1989. március 15-i nemzeti ünnepen szervezett ellenzéki demonstráción felolvasott *Mit kíván a magyar nemzet?* című kiáltvány 9. pontja volt, s ez éppen a semlegesség megteremtését tűzte ki célul. Ez a követelés sokkal inkább emocionális alapon megfogalmazott, *szimbolikus* állásfoglalásnak volt ugyan tekinthető, mintsem kiérlelt, egységes ellenzéki álláspontnak, az MSZMP vezetését mégis joggal aggasztotta. Különösen mivel a deklarációt azok a történelmi pártok is aláírták, amelyekkel az uralkodó párt a választások után koalícióra akart lépni. A magyar vezetés ugyanis, amely távlatokban, a két katonai-politikai tömb, a NATO és a Varsói Szerződés egyidejű felszámolása után maga is számolt ezzel a lehetőséggel, rövid távon irreálisnak és a békés átmenetet veszélyeztető tényezőnek tekintette a semlegesség követelését. Nem is alaptalanul, hiszen ebben az időszakban mind a Szovjetunióból, mind pedig – és ez még fontosabb volt – a magyar átalakulást támogató *nyugati* partnerektől folyamatosan arra utaló jelzéseket kaptak, hogy egy ilyen törekvés nem számíthat támogatókra a nemzetközi politikában.³

A magyar vezetés ezért a jelzéseket figyelembe véve a VSZ-szel kapcsolatban alapvetően pragmatikus álláspontra helyezkedett, és arra törekedett, hogy a nemzeti szuverenitás minél magasabb fokát az *adott keretek között* érje el. Ennek következtében a VSZ átalakítása során a magyar taktika arra irányult, hogy a reformer „hármak” (Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország) hatékonyan tudjanak fellépni a konzervatív „négyekkel” (NDK, Csehszlovákia, Románia, Bulgária) szemben. Ezért nemcsak azokat a javaslatokat támogatták, amelyek a szervezet politikai jellegé-

² Bővebben lásd: Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 344–347.

³ Uo. 346.

nek, az együttműködés hatékonyságának növelését, a döntéshozatal demokratizmusának erősítését, a konszenzuselv kiiktatását célozták, hanem jobb meggyőződésük ellenére olyanokat is, mint az állandó politikai szerv létrehozása, vagy a tagállamok parlamentjei közötti kooperáció szervezettebbé tétele. Mindemellett 1989 tavaszán a külügyi, illetve a honvédelmi tárca néhány jelentős önálló magyar kezdeményezést is megfogalmazott: 1. Vonják ki az egyes országokban tartózkodó VSZ-összekötő tiszteket, helyettük a koordinációban a tagállamok Moszkvában tartózkodó állandó képviselői kapjanak nagyobb szerepet; 2. A VSZ „Egysített Fegyveres Erőinek béke és háborús határozománya” szövegéből iktassák ki a Brezsnyev-doktrína érvényességét deklaráló részt; 3. Szüntessék meg a Katonai Tanácsot.⁴

Egy évvel később, 1990 februárjában, a szabad választások küszöbén viszont Horn Gyula, az utolsó állampárti kormány külügyminisztere a biztos vesztes nyugalmával, egyben nyilván már az ellenzéki szerepre készülve, a Magyar Politikatudományi Társaság által rendezett vitanapon kifejezetten radikális javaslatot vetett fel: Magyarországnak arra kell törekednie, hogy a NATO politikai szervezetének tagjává válhasson.⁵

Az Antall-kormány és a Varsói Szerződés

Az 1990 tavaszán megtartott szabad választások alkalmával a magyar társadalom a régió többi országával együtt visszanyerte politikai mozgásszabadságát, ám az ország szuverenitásának helyreállítása, a szovjet csapatok kivonásának lebonyolítása, illetve a külpolitikai orientáció szabadon történő megválasztása még mind az ezt követő időszak feladatai voltak. Fontos azonban leszögezni, hogy a közvélekedéssel ellentétben a kelet-közép-európai belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről korántsem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. Ezt a magatartást jelentősen megkönnyítette, hogy egészen 1991 tavaszáig a nyugati hatalmak sem támogatták a térség függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ-tagság fenntartására ösztökölték.⁶ Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a térség *regionális finlandizálásában* voltak érdekelték, utóbbiak ugyanis az európai stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy a gorbacsovi reformokat támogatásukról biztosítsák. Magyarországnak – a régió más államaival együtt – ebben a jelentősen kitágult, de még korántsem túl nagy mozgástérben kellett elindulnia a teljes szuverenitás visszaállítása felé vezető úton.

Az 1990 márciusában és áprilisában lezajlott szabad választások előtt a győztes Magyar Demokrata Fórum új külpolitikai orientációt illető hivatalos álláspontja a semlegesség megeremtése volt. Ennek megvalósítása viszont egyértelműen csak a Varsói Szerződésből való kilépéssel volt elképzelhető. Az 1990 májusában hivatalba lépett Antall-kormány programjában ez a szándék meg is fogalmazódott, igaz, – érthető módon – egyelőre meglehetősen homályos formában.

⁴ Uo. 347.

⁵ Pietsch Lajos (1998): *Magyarország és a NATO. Esszé, dokumentumok, kronológia*. Magyar Atlanti Tanács, Budapest, 61–64.

⁶ Békés, i.m. 325–331, 355–356. Erről lásd még: Borhi László (2007): „Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni” – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. *Külügyi Szemle*, 2–3. sz. 255–272.

Antall József 1990. május 22-i programbeszéde erről az alábbiakat tartalmazta: Magyarország védelmét „az ütőképes honvédség mellett egy új összeurópai kollektív biztonsági és együttműködési rendszerre kell építenünk. Ez többet jelent, mint a nagyhatalmi garanciák nélküli semlegesség. Egy ilyen szerződés létrehozásában való tevékeny közreműködés a magyar külpolitika egyik elsőszámú feladata. [...] A Varsói Szerződésben való részvételünk ellentétes a nemzet 1956-ban kifejezett, és a legutóbbi választásokon is megerősített akaratával. Véleményünk szerint maga a szerződés is szükségtelen hosszabb távon. Jogi, katonai és politikai álláspontunk érvényesítése érdekében tárgyalásokba fogunk bocsátkozni a szerződés tagállamaival, figyelembe véve a nemzetközi jogi feltételeket, szomszédaink álláspontját és hadseregünk ütőképessége fenntartásának szükségességét.”⁷

Ez a nyilvánosság számára megfogalmazott állásfoglalás láthatóan rendkívül taktikusan, minden érintett fél számára elfogadható módon próbálta a problémát exponálni: a hazai közvélemény számára 1956 volt a biztató hivatkozás, a szovjet vezetés és a VSZ más tagállamai viszont ezt értelmezhették úgy is, hogy mindez összhangban áll a keleti blokk akkori álláspontjával, vagyis azzal, hogy a tervezett és Moszkva által erősen szorgalmazott összeurópai kollektív biztonsági rendszer létrehozásával megszűnnek majd a katonai tömbök, így a VSZ és a NATO is.

A külpolitika alakítása azonban sohasem a nyilvánosság előtt zajlik, így kormányzati szinten hamarosan sor került a VSZ-hez való viszonytal kapcsolatos stratégia és taktika kidolgozására. Mindezt fontos külső körülmények is sietteték, mivel 1990 májusában a szovjet vezetés június 6. és 8. között összehívta a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének (PTT) ülését Moszkvába. A régióban végbement politikai átalakulást, illetve az 1990 tavaszán megtartott szabad választásokat követően ez volt az első legfelsőbb szintű találkozó, amelyen már a demokratikusan megválasztott kormányok képviselői vettek részt. A magyar vezetés részére a VSZ PTT közelgő ülése így egyszerre jelentett kényszert és nagy lehetőséget. Amint az Antall József idézett beszédéből is világosan kitűnt, a magyar kormány a VSZ-ből való kiválást semmiképpen nem egyoldalú lépéssel, hanem tárgyalásos úton, fokozatosan és hosszabb idő alatt tervezte elérni. Hamarosan világossá vált, hogy a tervezett hosszabb folyamat első lépése logikusan a VSZ katonai szervezetéből való „kimaradás” lenne. Mégpedig optimális esetben úgy, hogy maga a VSZ katonai szervezete szűnne meg, amelyre az új nemzetközi helyzetben amúgy sincs szükség, így Magyarország végül nem kényszerülne egyoldalú lépés megtételére. Ez az terv valójában a Szabad Demokraták Szövetsége által 1989 elején javasolt „francia modell” továbbfejlesztett, a realitásokat jobban figyelembe vevő változata volt, mert az eredeti elképzelés az volt, hogy Magyarország egyszerűen lépjen ki a VSZ katonai szervezetéből.⁸

A VSZ PTT 1990 júniusi ülése és az Antall–Havel rivalizálás

Az adott helyzetben logikusan vetődött fel a többi VSZ-tagállammal való egyeztetés szükségessége, ez azonban az idő rövidsége miatt nem volt könnyen kivitelezhető. Ekkor valójában már létezett egy embrionális állapotban lévő regionális kooperáció a későbbi visegrádi hármak között, mivel 1990. április 8-án csehszlovák javaslatra sor került a lengyel, a csehszlovák és a magyar államelnök, Václav Havel,

⁷ Országgyűlési napló – 1990. évi tavaszi ülésszak, 1990. május 22. kedd, az Országgyűlés 5. ülése. A Kormány programjának ismertetése: Antall József, Dr. kijelölt miniszterelnök, 156. https://library.hungaricana.hu/en/view/ON1990_19901994_002/?query=biro%pg=157&layout=s (2021. 12. 05.)

⁸ Békés, i. m. 345.

Wojciech Jaruzelski és Szűrös Mátyás (mint ideiglenes elnök) találkozájára Pozsonyban. Itt többek között a Szovjetunióval, illetve a Varsói Szerződéssel kapcsolatos jövőbeli politika összehangolása is szerepelt a napirendi pontok között, a találkozót azonban a résztvevők utólag nem tekintették sikeresnek, és így azt egyelőre nem követték újabb egyeztetési kísérletek.⁹ Valószínű, hogy magyar részről nem vették jó néven, hogy a találkozó időpontja egybeesett a magyar parlamenti választások második fordulójának időpontjával. Vagyis a szervezők Magyarország esetében bevallottan nem az új, demokratikusan megválasztott magyar parlament és kormány képviselőivel akartak találkozni, hanem a korábbi MSZMP egyik vezető politikusával. Ez azt is jelentette, hogy a hármastalálkozón a magyar fél legitimitása volt a legkevésbé erős, ami egyben a leggyengébb tárgyalási pozíciót is jelentette. Arról nem is beszélve, hogy a találkozó alapkonceptiója egyáltalán nem vette figyelembe azt a sajátos helyzetet, hogy míg Csehszlovákiában és Lengyelországban a köztársasági elnök erős, illetve középerős közjogi pozíciót jelentett, Magyarországon az elnök közvetlen választását (is) megvétőző 1989 novemberi „négyigenes” népszavazás eredményeként éppen ellenkező volt a helyzet, így várható volt, hogy ezt a pozíciót kifejezetten „gyenge” elnök fogja betölteni. Vagyis logikus lett volna a későbbi visegrádi együttműködés során meghonosított hibrid modell alkalmazása, azaz Magyarország esetében a miniszterelnök meghívása. Ez pedig az első forduló eredményei alapján várható MDF-győzelem esetén Antall József lett volna. A kezdeményezés látható fő célja azonban a csehszlovák helyzeti előny kihasználása volt a háromoldalú együttműködés kezdeményezése terén. Hiszen ekkor, 1990 áprilisában, a három államfő közül Havel volt az egyetlen igazán legitimnek tekintett, hazájában és nemzetközileg is nagy tekintéllyel rendelkező vezető. (Igaz, őt is az utolsó állampárti parlament választotta meg elnöknek 1989 decemberében.) Ez a barátságosnak egyáltalán nem tekinthető kezdeményezés az elkövetkező kritikus egy–másfél év során komoly árnyékot vetett a magyar–csehszlovák kapcsolatokra, és kezdetét jelentette egy, a diplomácia mélyrétegeiben kibontakozó súlyos csehszlovák–magyar rivalizálásnak. Ennek során Antall Józsefnek kitartó diplomáciai munkával végül sikerült Haveltől átvenni a kezdeményező szerepet a visegrádi hármak formális együttműködésének kialakítása terén. A Varsói Szerződés felbomlásának folyamatában viszont – mint látni fogjuk – a kezdeti radikális magyar magatartás éppen a finisben, 1990 végén – 1991 legelején jelentősen megszűlő, míg a csehszlovák vezetés éppen ekkor vált a szervezet mielőbbi felszámolásának első számú sürgetőjévé.

A VSZ PTT 1990 júniusi moszkvai ülése előtt végül a lengyel féllel sikerült egyeztetni, de a varsói kormány június 5-én azt jelezte, hogy nem terveznek radikális javaslatokat benyújtani vagy támogatni, mindössze a katonai szervezet demokratizálását fogják szorgalmazni.¹⁰ Az előző napon viszont a csehszlovák vezetés egy írásos javaslatot juttatott el a VSZ tagjaihoz, amelyben számos konkrét javaslatot fogalmazott meg a katonai szervezet átalakításáról. A legradikálisabb állítás az volt, hogy az Egyesített Fegyveres Erők törzsére nincs szükség, a Honvédelmi Miniszterek Bizottságát meg kell szüntetni, s helyette egy operatív Katonai Bizottságot kell létrehozni, valamint hogy a nemzeti haderők kötelessége csupán a saját államterület védelme legyen.¹¹ Mivel az anyagban mintegy tényként szerepelt egy kormányképviselőkből álló különbizottság felállításának terve, joggal merült fel, hogy vajon nem egy előre bizalmasan egyeztetett csehszlovák–szovjet

⁹ Bily, Matěj (2021): *Varšavská smlouva, 1985–1991. Dezintegrace a rozpad. Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR), Praha.*

¹⁰ A Lengyel Köztársaság kormányának álláspontja a Varsói Szerződésben maradásról, 1990. június 5. Közli: Sáringer János (2015): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I.* Magyar Napló Kiadó, Budapest, 103–105, 103.

¹¹ Baev, Jordan – Locher, Anna (szerk.) (2000): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact: Documents from Bulgarian Archives, 1985–1991.* Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, Zurich. <https://www.php.isn.ethz.ch/lor1.ethz.ch/collections/colltopic9117.html?lng=en&id=15341> (2021. 12. 05.)

javaslatról volt-e szó. A PTT ülés előtt az Abojmov szovjet külügyminiszter-helyettestől kapott tájékoztató szerint Moszkvában nagyon pozitívan fogadták Havel elnök kezdeményezését a VSZ „jövőjét illetően”,¹² ami csak tovább erősítette ezt a gyanút.

Mindez a magyar kormány számára annak veszélyét idézte fel, hogy Havel, aki februári washingtoni látogatása során még azzal okozott komoly megütközést, hogy a két katonai tömb felszámolásán túl az összes idegen csapat kivonását is kívánatosnak tartotta Európából,¹³ most egy huszárvágással a VSZ radikális átalakításának kezdeményezőjeként lép majd fel a PTT ülésén. Az Antall-kormány, amely viszont kezdettől törekedett a VSZ fokozatos felszámolására, így az áprilisi pozsonyi csúcstalálkozó után most újabb lépéshátrányba került volna, ami a nemzetközi politika területén rendkívüli ambíciókkal rendelkező miniszterelnök számára aligha tűnt kívánatosnak. Ezért logikusan merült fel, hogy a moszkvai PTT ülésén a magyar kormánynak kell a leg-radikálisabb javaslatokkal előállnia.

Noha Gorbacsov egyik fő kelet-európai tanácsadója, Georgij Sahnazarov a PTT-ülés megtartásának szükségességét felvető 1990. május 4-i feljegyzésében még semmilyen szükségét nem látta a VSZ átalakítása megvitatásának,¹⁴ az időközben végbement egyeztetések hatására végül az alábbi napirend megtárgyalására jöttek össze a VSZ tagállamai: 1. „Az összeurópai folyamat, az új európai biztonsági struktúrák kialakulásának és a stabilitás megerősítésének perspektívái.”¹⁵ 2. „Véleménycsere a Varsói Szerződés keretein belüli demokratizálódásról, az együttműködés korszerűsítéséről és átalakításáról.”¹⁶ A VSZ PTT 1990. június 7-i moszkvai ülésén Antall József, akit ebben a szerencse is segített, mivel rotációs alapon az ülés levezető elnöki tisztét éppen ő látta el, javasolta az előre megküldött napirend 2. pontjának megváltoztatását. A magyar miniszterelnök által javasolt módosított 2. pont ez volt: „Véleménycsere a Varsói Szerződés jellege, funkciói és tevékenysége felülvizsgálatáról és esetleges gyökeres átalakításáról”.¹⁷

Für Lajos honvédelmi miniszter visszaemlékezése szerint a delegációk tagjai váratlansága és merészsége miatt megdöbbenően hallgatták a javaslatot, ám ez azért kevésbé valószínű, mivel az előző napi multilaterális szakértői egyeztetéseken a magyar diplomaták éppen ehhez a javaslatához (is) próbáltak támogatást szerezni. Für Gorbacsov jóváhagyását a napirend módosítására („*Ták. Hárásó.*”) is komoly meglepetésként taglalja.¹⁸ A VSZ hat tagállamát képviselő delegáció vezetői közül majdnem mindannyian 1989–1990-ben jutottak hatalomra/hivatalba, esetükben ez volt az első csúcstalálkozó, amelyen részt vettek, így számukra jelenthetett meglepetést a szovjet vezető reakciója. Maga Gorbacsov viszont, aki 1985 óta volt a Szovjetunió vezetője, s így ez neki már a hatodik VSZ PTT-ülés volt, komoly tapasztalatokkal rendelkezett a szervezet belső – a kívülág számára ismeretlen – vitáiról, s mindenekelett a deviáns román magatartás különböző megnyilvánulásairól. Jellemző a régi reflexek túlélésére, hogy sem a kormány számára készült korabeli jelen-

¹² Rejtjeltávirat Moszkvából. Antall József és Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke találkozájának előkészítéséhez, 1990. június 6. Közli: Sáringer (2015), i.m. 109–111, 111.

¹³ Mastny, Vojtech (2005): *The Warsaw Pact as history*. In: Byrne, Malcolm – Mastny, Vojtech (szerk.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. CEU Press, Budapest – New York, 1–73, 71.

¹⁴ Georgij Sahnazarov feljegyzése Mihail Gorbacsov számára a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete ülésének előkészítéséről, 1990. május 4. Közli: Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.) (2000): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. 1956-os Intézet, Budapest, 297.

¹⁵ Antall József jelentése a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testülete moszkvai üléséről, 1990. június 11. Közli: Sáringer (2015), i.m. 125–129, idézet: 125.

¹⁶ Für Lajos (2003): *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Kairosz Kiadó, Budapest, 132.

¹⁷ Sáringer (2015), i.m. 125.

¹⁸ Für, i.m. 132–133.

tés, sem pedig Für Lajos 2003-ban megjelent visszaemlékezése nem veti fel, hogy egy ilyen fontos ügyrendi kérdésben szavazásra lett volna szükség, a volt honvédelmi miniszter egyszerűen boldogan konstatálta a „győzelmet”: „Az elnök-főtítkár után vajon ki merészelt volna a magyar indítványra *nemet mondani!*”¹⁹ A magyar módosító javaslat ugyan radikálisabb volt az eredetinél, de még az abban szereplő „esetleges gyökeres átalakítás” kitétel sem indítványozta a VSZ, vagy akár csak a katonai szervezet megszüntetését, így napirendi pontként egyáltalán nem volt eleve elfogadhatatlan a szovjetek számára.

A VSZ megszüntetésének ötletét – sajátos módon – nyitó beszédében maga a szovjet vezető vetette fel mint elvi lehetőséget. Igaz, valójában csak költői kérdésként, s rögtön határozottan válaszolt is rá, hangsúlyozva, hogy az átmeneti időszakban a Nyugattal folytatott tárgyalásokon a VSZ fennmaradásának kulcsszerepe lesz. S az esetleg ingadozók meggyőzésére személyes tárgyalásaira hivatkozva elmondta, hogy a nyugati hatalmak vezetői mindezt maguk is pontosan így gondolják.²⁰

Antall József beszédében egyrészt javaslatot tett a szervezet radikális átalakítására, másfelől jelezte, hogy mivel a VSZ katonai szervezete az új nemzetközi helyzetben értelmét veszítette, így nincs már rá szükség, annak megszűnése 1991 végéig „kívánatos lehet”.²¹ Tárgyalásokat kell kezdeni a szervezet jellegének, funkciójának és tevékenységének felülvizsgálatáról, a nemzeti hadseregek feletti szuverenitás helyreállításáról. Ki kell iktatni a tagállamok szuverenitását sértő elemeket. Javasolta, hogy a tárgyalások eredményeit a PTT rendkívüli ülészaka még az év vége előtt, lehetőleg a novemberi párizsi EBEÉ-csúcstalálkozót megelőzően vitassa meg, s hozzon döntést az átalakítást szolgáló intézkedések 1991. január 1-jével történő megkezdéséről.²² A magyar miniszterelnök ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a katonai szervezet felszámolása az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és érdekeit figyelembe véve kell, hogy megtörténjen, Magyarország pedig nem tervez egyoldalú lépéseket. Ez a kitétel fontos „biztosítékot” jelentett a szovjet vezetés számára, hiszen ezen logika alapján, amennyiben 1991 végéig mégsem jön létre az ekkor még remélt kollektív európai biztonsági szervezet, akkor a VSZ katonai szervezete sem kell, hogy addig megszűnjön. A magyar delegációnak Gorbacsovval június 8-án folytatott kétoldali megbeszélésén Antall még egyértelműbbé tette, hogy a magyar kormány „*semmilyen egyoldalú lépést sem kíván tenni. A bécsi tárgyalásokat veszi alapul, és tudja, hogy szükség van átmeneti időszakra. Ezalatt a VSZ szervezetének úgy kell működnie, hogy az ne sértse az egyes országok szuverenitását, vagy a hadseregek feletti gyakorolt szuverenitását és ne korlátozza politikai életét. A Varsói Szerződés felülvizsgálását a magyar fél jól átgondolta. [...] Arra törekszünk, hogy ne az érzelmi motívumok kapjanak szerepet, és a folyamat ne akadályozzon olyan fontos eseményeket, mint a bécsi találkozó, Németország egyesülése és a csapatkivonás Magyarországról. Megvan a lehetőség a jó tárgyalásokra, amelyekben az emberi tényező fontos szerepet játszana.*”²³

¹⁹ Uo. 133.

²⁰ *Speech by the President of the Union of Soviet Socialist Republics, M. S. Gorbachev (Moscow, 7 June 1990)*. Parallel History Project on Cooperative Security (PHP), by permission of the Center for Security Studies at ETH Zurich on behalf of the PHP network. https://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/19001/!publicationondocument_singledocument/2141e8d8-d01a-499c-b024-2bc8e38fabe5/en/Speech_Gorbachev_1990_en.pdf (2021. 12. 05.) A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésének anyagait lásd még a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm> (2021. 12. 05.).

²¹ Antall József miniszterelnök felszólalása a Varsói Szerződés Politikai Tanácsadó Testületének 1990. moszkvai ülésén, 1990. június 7. In: Antall József (1994): *Modell és valóság*. II. kötet. Athenaeum Nyomda, Budapest, 317–325.

²² Uo.

²³ Összefoglaló a magyar delegáció és Mihail Gorbacsov találkozásáról a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének moszkvai ülésén, 1990. június 8. Közli: Sáringer (2015), i.m. 112–116, idézet: 116.

Az Antall-kormány valójában kettős játékot játszott, és nyomásgyakorlás céljából folyamatosan lebegtette annak lehetőségét, hogy 1991 végéig akár egyoldalúan kilép a VSZ katonai szervezeteiből, miközben a valóságban erre a radikális lépésre egyáltalán nem volt felkészülve. Ezt tükrözi a PTT-ülésről a kormány számára készített jelentés is, amely azt tekintette a legnagyobb sikernek, hogy „elkerültük, hogy egyoldalú lépésre kényszerüljünk, veszélyeztetve az összeurópai folyamatot, a szovjet csapatkivonás végrehajtását.”²⁴

Mindezzel együtt mégis nagy jelentősége volt annak, hogy egy VSZ-tagállam képviselője konkrét, és nem is olyan távoli időpontot javasolt a katonai szervezet felszámolására, ami kétségtelenül felgyorsította a VSZ átalakulása, majd végül megszűnése hosszúnak ígérkező, ám végül rendkívül rövid idő alatt végbement bonyolult folyamatát.

Ebben a folyamatban azonban, mint láthattuk, kezdettől fogva nem egy, hanem két főszereplő volt: Magyarország és Csehszlovákia. Az Antall-kormány egykori tagjai és munkatársai azonban igyekeznek az egykori magyar kormányfő szerepét túlértékelni, ami dicséretes lojalitásról tanúskodik, de a történelmi tisztánlátást nem segíti. Egyúttal viszont a siker érdekében kifejezetten igyekeznek a csehszlovák szerepet alulértékelni, mi több, ez a törekvés már a korabeli titkos kormányzati és külügyi iratokban is tetten érhető volt. Vagyis az iratok nem ritkán tárgyyszerű beszámoló helyett a magyar szerep kiemelése mellett csökkenteni igyekeztek a csehszlovák kezdeményezések súlyát. A VSZ PTT 1990. júniusi üléséről készült keletnémet jelentés azt hangsúlyozta, hogy „a legszélesebb körű követeléseket a Csk [Csehszlovákia] és Magyarország vetette fel. A Csk kiemelten foglalkozott a katonai struktúrák lebontásával (az Egyesített Fegyveres Erők feloszlása, a fegyveres erők kizárólag nemzeti parancsnokság alá helyezése, a nemzeti terület védelme mint az egyetlen szövetségi kötelezettség, az Egyesített Fegyveres Erők törzsének koordinációs csoporttá alakítása).”²⁵) A magyar jelentésben mindez viszont így jelenik meg: „Míg a csehszlovák delegáció szakértői a PTT dokumentum tervezeteinek vitája során részletes javaslatokat fogalmaztak meg a Varsói Szerződés katonai szerveinek háttérbe szorításáról és a politikai együttműködés fenntartásáról és modernizálásáról, addig Havel elnök, csehszlovák küldöttségvezető a PTT plenáris ülésén elmondott beszédében nem szorgalmazta a katonai struktúra leépítését.”²⁶

A csehszlovák vezetés tehát – a magyarhoz hasonlóan – már 1990 júniusától küzdött a szervezet radikális átalakításáért, és végső soron a katonai szervezet megszüntetéséért, csak éppen a két vezetés taktikája jelentősen különbözött egymástól. Sajátos módon a prágai kormány valójában a korábbi, 1989-ig folytatott magyar taktika némileg módosított változatát alkalmazta. Azaz nyílt színen került a legfelső vezetés szintjén történő összecsapást a multilaterális fórumon, helyette részben a szakértők szintjén terjesztette elő a radikálisnak tartott javaslatokat, valamint a szovjet vezetés érzékenységét figyelembe véve kétoldalú tárgyalások során igyekezett nyomást gyakorolni Moszkvára. Figyelemre méltó, hogy az ülésről készült keletnémet jelentés szerint a magyar és a csehszlovák kormány képviselői azt is határozottan állították, hogy a VSZ radikális megújú-

²⁴ Uo. 128.

²⁵ Report on the Meeting of the Political Consultative Committee of the Member States of the Warsaw Treaty on 7 June 1990 in Moscow. Parallel History Project on Cooperative Security (PHP), by permission of the Center for Security Studies at ETH Zurich on behalf of the PHP network. https://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18995/ipublicationdocument_singledocument/86a44847-cce9-4cd6-95cb-521cd3652bcd/en/Report_PCCMeeting_1990_06_Eng.pdf (2021. 12. 05.); Byrne–Mastny, i.m. 674–677. A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésének anyagait lásd még a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm> (2021. 12. 05.)

²⁶ Sáringer (2015), i.m. 127.

lása nélkül kíválnak a szervezetből 1991–1992 folyamán.²⁷ Az Antall-kormány viszont lényegében az 1989 előtti román taktikát alkalmazta, a VSZ multilaterális fórumán nyíltan felvetve a problémákat, vállalva a deviáns aktor szerepét, valamint a várható elszigetelődést, a konfrontációt, a kockázatot és az esetleges következményeket is.

A VSZ PTT 1990 júniusi ülése végül döntést hozott arról, hogy a VSZ felülvizsgálatára nagy-követi rangú, kormányképviselőkből álló különbizottság jön létre. A bizottság július 15-ig megkezdte tevékenységét, havonta tart üléseket, az elsőt Prágában. Október végéig javaslatokat terjeszt elő a VSZ kívánatos átalakításáról, többek között a katonai szervezet fokozatos leépítéséről. Arról is határoztak, hogy a PTT 1990 novemberében rendkívüli ülést tart Budapesten, ahol a testület dönt azokról az intézkedésekről, amelyek végrehajtása 1991. január 1-jével fog megkezdődni. Ez komoly eredmény volt a magyar vezetés számára, mindezt azonban egy olyan súlyos kompromisszum tette lehetővé, amely egyúttal elvileg biztosította a szovjeteket, hogy a folyamat feletti ellenőrzést továbbra is a kezükben tarthatják. A határozat ugyanis kimondta, hogy mindeközben lépést kell tartani „a helsinki folyamat fejlődésével, a biztonság és együttműködés összeurópai rendszere megteremtésével”.²⁸ A szovjetek által már 1954 óta annyira vágyott összeurópai biztonsági rendszer azonban sohasem jött létre, így ez a feltétel lényegében önmagában megakadályozhatta volna a tervezett radikális változásokat. A magyar kormány számára viszont ezek után az alapvető kérdés az volt, hogy sikerül-e támogatókat találni a VSZ-tagállamok között a PTT 1990 júniusi ülésén meghirdetett radikális programja megvalósításához, ami a PTT határozata alapján elvileg nem látszott reménytelennek.

Pozsonyi hármakból visegrádi együttműködés

Első lépésként a belső legitimitás megerősítésére került sor. Vásárhelyi Miklós 1990. május 15-én az SZDSZ képviselőcsoportjának nevében indítványt nyújtott be, javasolva, hogy az Országgyűlés hozzon határozatot Magyarország és a Varsói Szerződés viszonyáról. Ebben mondja ki, hogy mivel 1956. november 1-jén Magyarország kilépett a szervezetből, de ennek végrehajtását fegyveres intervenció akadályozta meg, a magyar kormány most kezdjen tárgyalásokat az eredeti helyzet visszaállítására. Az Országgyűlés a Külügyi bizottság elé utalta a javaslatot, majd hosszas egyeztetés után a túlon túl provokatívnak tekintett 1956-os precedens kihagyásával július 26-án hatpárti konszenzussal fogadták el a határozatot. A dokumentum szerint „1. Az Országgyűlés felkéri a Magyar Köztársaság Kormányát, hogy a Bécsi Konvenció 62-ik cikkelye alapján a szerződéskötés körülményeinek alapvető megváltozására hivatkozva, kezdjen tárgyalásokat Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépéséről. Valamennyi tagállammal kívánatos egyetértésre jutnunk abban, hogy Magyarország ne legyen tagja a Varsói Szerződésnek. 2. A Kormány a tárgyalások során első lépésként tűzze célul Magyarország részvételének szüneteltetését a Varsói Szerződés katonai szervezetében. A honvédség ne vegyen részt közös hadgyakorlatokon, valamint a Varsói Szerződés csapatai ne tartsanak

²⁷ Report on the Meeting of the Political Consultative Committee of the Member States of the Warsaw Treaty on 7 June 1990 in Moscow. A jelentésből nem világos, a két kormány milyen szintű képviselői részéről hangoztak el ezek a kijelentések. Mivel a rendelkezésre álló források szerint sem a delegációvezetők beszédében, sem pedig a plenáris vitában nem hangoztak el ilyen radikális nézetek, valószínűsíthető, hogy a szakértők közötti informális beszélgetések során kerültek elő ezek az állítások.

²⁸ Sáringer (2015), i.m. 127.

hadgyakorlatot Magyarország területén.” A fontolva haladás jegyében ugyanakkor egy erősen moderáló mondat is bekerült a szövegbe, hogy adott esetben a vezetés óvatosabb lépéseit ennek alapján lehessen magyarázni: a kormány „a tárgyalások során legyen figyelemmel a Magyar Köztársaság biztonságai, politikai, jogi és gazdasági érdekeire, valamint gondoskodjék azok érvényesítéséről”.²⁹

A VSZ átalakításával kapcsolatos terveket a PTT júniusi ülésén felállított nagyköveti szintű Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság volt hivatott kidolgozni, amely előbb júliusban Prágában, majd szeptemberben Szófiában tartott ülést. A Bizottság magyar képviselője Kupper Béla, a Külügyminisztérium főosztályvezetője, s egyben első számú „Varsói Szerződés-szakértője” lett. A Bizottság 1990. július 15–17-én Prágában megtartott ülésén még egy viszonylag kevésbé átfogó, a szovjet vezetés szempontjait még jelentős mértékben figyelembe vevő átalakulás terve körvonalazódott. Viszont a lengyel álláspontban lényeges fordulat történt, és ekkortól támogatták a VSZ katonai szervezetének felszámolását.³⁰ Mivel a júniusi moszkvai VSZ PTT-n megismert csehszlovák pozíció lényegét tekintve nem állt távol a magyar véleménytől – még ha akkor, és itt is Prága eltérő, kompromisszumokra építő taktikát folytatott –, így most jó esély látszott egy sikeres egyeztetésre a „pozsonyi hármak” között.

Ezért egy sikeres magyar–lengyel egyeztetés után magyar kezdeményezésre augusztusban titkos magyar–csehszlovák–lengyel tárgyalásra került sor nagyköveti szinten Budapesten, ahol a felek egy radikális átalakulás tervében egyeztek meg.³¹ Mindez egy kisebb puccsal ért fel, ugyanis ezt követően a Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság szeptember 17–20-i ülésén Szófiában áttörés történt. A szovjet delegációt teljesen váratlanul érte a „hármak” összehangolt fellépése, s még inkább annak iránya. Ők ugyanis a mérsékeltebb, Moszkvában „szovjetbarátnak” tekintett prágai tervek továbbfejlesztésében gondolkodtak, a csehszlovák képviselők viszont most visszavonták valamennyi ottani moderált javaslatukat. Ráadásul a háttérbeszélgetések során kiderült, hogy Moszkvában valójában nincs egységes álláspont a VSZ jövőjét illetően, így a szovjetek nehéz tárgyalási pozícióba kerültek. Végül engedni kényszerültek, így elvi döntés született arról, hogy a VSZ katonai szervezetét 1991. július 1-ig megszüntetik.³² Magyar javaslatra ezt a döntést egyelőre titkosították, ami olyan jól sikerült, hogy máig bevett álláspont, hogy mindez csak 1991 februárjában, a VSZ külügy- és honvédelmi minisztereinek budapesti ülésén történt meg. Szófiában a magyar képviselő egyúttal a VSZ teljes megszüntetésének fontosságát is hangsúlyozta, amit viszont az ülésen senki sem támogatott. Informálisan a lengyel és csehszlovák szakértők közölték magyar kollégáikkal, hogy egy átalakított, „gyenge” VSZ fennmaradását egyelőre fontosnak tartják.³³

²⁹ OGY határozat 54/1990. (VII. 3.) OGY határozat a Magyar Köztársaság és a Varsói Szerződés viszonyáról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=990H0054.OGY> (2021. 12. 05.)

³⁰ Fűr, i.m. 187.

³¹ Jelentés a Varsói Szerződés tagállamainak a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. 1990. szeptember 27. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL–OL), Külügyminisztérium, 002686/1/1990.

³² Uo.

³³ Uo.

A végjáték

Az ezt követő fél évben a pozsonyi hármak fő célja a szófiai határozat kodifikálása volt, aminek a VSZ PTT november elejére tervezett budapesti ülésén kellett volna megtörténnie. A szovjetek azonban sikeresen szabotálták a végrehajtást, így az ülést végül 1991 februárra halasztották. A magyar vezetés kényszerűen tudomásul vette a döntést, de érzékelve, hogy sikert csak megfelelő lobbierőt felmutatva érhet el, további lépéseket tett a magyar–csehszlovák–lengyel együttműködés megerősítésére. Így került sor 1990 novemberében Párizsban, az EBEE ülésén a visegrádi együttműködés formális kezdeményezésére.

Az áttörést végül az 1991. január közepén bekövetkezett baltikumai fejlemények hozták meg, amikor Litvániában a függetlenségi törekvéseknek a különleges erők fellépése következtében 14 halott és rengeteg sebesült vált áldozatává. Sajátos módon, egyfajta szerepcserére eredményeként, ekkor már mindenekelőtt a prágai vezetés sürgette a radikális és mielőbbi változásokat. A magyar kormány, a gyökeres változások korábbi első számú sürgetője viszont ebben a végső szakaszban – főleg a Gorbacsov pozíciója miatt aggódó nyugati, mindenekelőtt német intelmek miatt – igyekezett, talán a szükségesnél is jobban, figyelembe venni a szovjet érdekeket. Ennek megfelelően az Antall-kormány ekkor óvatosságra, realista megfontolásokra intette a prágai vezetést, amely bevallotta, ki akarta használni Gorbacsov szorult helyzetét.³⁴ Ezek után került sor 1991. január 21-én Budapesten a magyar, a csehszlovák és a lengyel külügyminiszter találkozójára, ahol elhatározták, hogy mielőbb kikényszerítik az elmaradt VSZ PTT ülés megtartását. Gorbacsov 1991. február 11-i levelében közölte a VSZ tagállamaival, hogy a szovjet vezetés beleegyezik a VSZ katonai szervezetének 1991. április 1-ig történő felszámolásába, és az elmaradt VSZ-találkozó február folyamán történő megtartásába.³⁵ Erre sor is került február 25-én Budapesten, igaz, csupán a VSZ külügy- és honvédelmi minisztereinek szintjén, vagyis Gorbacsov nem vállalta, hogy részt vegyen a VSZ „temetésén”, ahogy az eseményt akkoriban Moszkvában látták.³⁶

Az ülésen döntést hoztak a VSZ katonai szervezetének 1991. március 31-ig – vagyis három hónappal az eredeti időpont előtt – történő felszámolásáról.³⁷ Ez lényeges áttörés volt, ami meg is valósult, azonban ez még nem jelentette a szervezet teljes megszűnését, hiszen elvileg még lehetséges lett volna a politikai szövetség új, demokratikus alapokra helyezése, és legalább átmeneti megőrzése. Ehhez azonban már túl késő volt. Ekkor már a tagállamok többsége a megszűnést akarta, a magyar, a lengyel és a csehszlovák vezetés pedig már közvetlenül a budapesti VSZ-ülés előtt kinyilvánította, hogy 1991 végéig a VSZ teljes szervezetét is fel akarja számolni.³⁸ Valójában maguk a szovjetek is már az év januárjától számítottak a szervezet megszűnésére: az SZKP KB Nemzetközi Osztályának 1991. január 22-i helyzetértékelése szerint „a KGST megszűnőben van, a

³⁴ Bilý, *i.m.* Egy valamivel későbbi magyar moderáló akcióról lásd: Körmeny Istvánnak, a Külügyminisztérium főosztályvezetőjének előkészítő feljegyzése a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testület budapesti üléséhez, 1991. február 21. Közli: Sáringer János (2019): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához II.* Magyar Napló Kiadó, Budapest, 136.

³⁵ Mihail Gorbacsov levele Antall Józsefnek a Varsói Szerződésről és a Politikai Tanácskozó Testületről. 1991. február 11. 131. Közli: Sáringer (2019), *i.m.* 131.

³⁶ *The Diary of Anatoly S. Chernyaev, 1991.* National Security Archive, Washington D.C., 2011. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB345/The%20Diary%20of%20Anatoly%20Chernyaev.%201991.pdf> (2021. 12. 05.)

³⁷ A Gorbacsov által javasolt április 1-i dátumot csehszlovák javaslatra változtatták március 31-re, hogy elkerüljék a döntés áprilisi tréfaként történő értelmezésének lehetőségét.

³⁸ Sáringer (2019), *i.m.* 136.

Varsói Szerződés az év végéig szétesik”.³⁹ Ilyen előzmények után, és a Szovjetunió közelgő felbomlását jelző válságjelenségek megsokasodása miatt már Gorbacsov sem látta értelmét a további küzdelemnek. Noha az események pontos rekonstrukciója még további kutatások feladata, tény, hogy 1991. július 1-jén Prágában kimondták a szervezet megszűnését. Három nappal előtte Budapesten a szovjet blokk gazdasági integrációs szervezete, a KGST is feloszlott.

A régió némely országának, így mindenekelőtt Magyarországnak és Csehszlovákiának, valamint Lengyelországnak kétségtelenül történelmi szerepe volt ebben a folyamatban. Ez a történelmi szerep persze valójában relatív volt, ami egy fél évvel gyorsította meg a történelem menetét, ám ez semmit nem von le a szereplők teljesítményéből. Akkor, 1990–1991-ben nem lehetett tudni, de ma már igen, hogy 1991 decemberében maga a Szovjetunió is felbomlik,⁴⁰ s így egyértelmű, hogy azzal együtt mind a KGST, mind pedig a Varsói Szerződés is megszűnt volna.

Jelen írás egy, a témát feltáró nagyobb tanulmány első, rövid változata.

Felhasznált irodalom

Antall József (1994): *Modell és valóság. II. kötet.* Athenaeum Nyomda, Budapest.

Baev, Jordan – Locher, Anna (szerk.) (2000): *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact: Documents from Bulgarian Archives, 1985–1991.* Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, Zurich. <https://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/colltopic9117.html?lng=en&id=15341> (2021. 12. 05.)

Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.) (2000): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* 1956-os Intézet, Budapest.

Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Osiris Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.

Bílý, Matěj (2021): *Varšavská smlouva, 1985–1991. Dezintegrace a rozpad. Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR), Praha.*

Borhi László (2007): „Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni” – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. *Külvügyi Szemle*, 2–3. sz. 255–272.

Byrne, Malcolm – Mastny, Vojtech (szerk.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991.* CEU Press, Budapest – New York.

³⁹ A Kelet-Európában kialakult helyzetről és a térségben folytatott politikánkról, Melléklet a SZKP KB Titkárságának határozatához, 1991. január 22. Közlő: Baráth–Rainer, *i.m.* 308.

⁴⁰ A Szovjetunió felbomlásának folyamatáról lásd: Kramer, Mark (2003): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 1). *Journal of Cold War Studies*, 5. évf. 4. sz. 178–256.; Kramer, Mark (2004): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 2). *Journal of Cold War Studies*, 6. évf. 4. sz. 3–64.; Kramer, Mark (2005): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 3). *Journal of Cold War Studies*, 7. évf. 1. sz. 3–96.

Dunay Pál (2004): Az átmenet magyar külpolitikája. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 221–240.

Für Lajos (2003): *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Gazdag Ferenc (2004): Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 195–220.

Jelentés a Varsói Szerződés tagállamainak a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. 1990. szeptember 27. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL–OL), Külügyminisztérium, 002686/1/1990.

Kiss J. László (2004): A kádárizmustól az EU-tagságig: A magyar külpolitika metamorfózisa. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 45–78.

Kramer, Mark (2003): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 1). *Journal of Cold War Studies*, 5. évf. 4. sz. 178–256.

Kramer, Mark (2004): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 2). *Journal of Cold War Studies*, 6. évf. 4. sz. 3–64.

Kramer, Mark (2005): The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 3). *Journal of Cold War Studies*, 7. évf. 1. sz. 3–96.

Mastny, Vojtech (2005): The Warsaw Pact as history. In: Byrne, Malcolm – Mastny, Vojtech (szerk.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. CEU Press, Budapest – New York, 1–73.

OGY határozat 54/1990. (VII. 3.) OGY határozat a Magyar Köztársaság és a Varsói Szerződés viszonyáról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=990H0054.OGY> (2021. 12. 05.)

Országgyűlési napló – 1990. évi tavaszi ülészak, 1990. május 22. kedd, az Országgyűlés 5. ülése. A Kormány programjának ismertetése: ANTALL JÓZSEF, DR. kijelölt miniszterelnök. https://library.hungaricana.hu/en/view/ON1990_1990-1994_002/?query=biro&pg=157&layout=s (2021. 12. 05.)

Pietsch Lajos (1998): *Magyarország és a NATO. Esszé, dokumentumok, kronológia*. Magyar Atlanti Tanács, Budapest.

Report on the Meeting of the Political Consultative Committee of the Member States of the Warsaw Treaty on 7 June 1990 in Moscow. Parallel History Project on Cooperative Security (PHP), by permission of the Center for Security Studies at ETH Zurich on behalf of the PHP network. <https://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18995/>

[ipublicationdocument_singledocument/86a44847-cce9-4cd6-95cb-521cd3652bcd/en/Report_PCCMeeting_1990_06_Eng.pdf](#) (2021. 12. 05.)

Sáringér János (2015): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I.* Magyar Napló Kiadó, Budapest.

Sáringér János (2019): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához II.* Magyar Napló Kiadó, Budapest.

Speech by the President of the Union of Soviet Socialist Republics, M. S. Gorbachev (Moscow, 7 June 1990). Parallel History Project on Cooperative Security (PHP), by permission of the Center for Security Studies at ETH Zurich on behalf of the PHP network. https://www.php.isn.ethz.ch/kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/19001/ipublicationdocument_singledocument/2141e8d8-d01a-409c-b024-2bc8e38fab5/en/Speech_Gorbachev_1990_en.pdf (2021. 12. 05.)

The Diary of Anatoly S. Chernyaev, 1991. National Security Archive, Washington D.C., 2011. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB345/The%20Diary%20of%20Anatoly%20Chernyaev,%201991.pdf> (2021. 12. 05.)